

ХАРАКТАРЫСТЫКА ДЗЕЯСЛОВАЎ-ЭКСПЛІКАТАРАЎ У СКЛАДЗЕ АПІСАЛЬНЫХ ПРЭДЫКАТАЎ

FEATURE OF EXPLICATIONAL VERBS AS PART OF DESCRIPTIVE PREDICATES

В.В. Варановіч

V. Varanovich

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Мінск, Беларусь

Belarusian State University

Minsk, Belarus

E-mail: *gamrat@tut.by*

Апісальныя прэдыкаты - гэта вытворныя двухслоўныя дэскрыпцыі з іменнай словаформай і часткова або поўнасю дэсемантызаваным дзеясловам. Абавязковая ўмова аднясення словазлучэння да апісальных прэдыкатаў - суаднесенасць сэнсава з адным словам, дзеясловам (найчасцей), прыметнікам, залежным дзеепрыметнікам або прэдыкатыўным прыслоўем. У з'яўленні апісальных прэдыкатаў у мове можна прасачыць узаемаадваротныя два шляхі: распаданне самастойнага слова на два (аналітычны шлях): *змяняць уносіць змяненні*, а таксама лексікалізацыя, якая "зключаеца ў імкненні словазлучэння да пераўтварэння ў адну лексему" [1, с. 90]: *праяўляць цікаўнасць* —> *цікавіцца*. Як пісаў В.М. Нікіцевіч, "дэрывацыйныя злучэнні падпарадкоўваюцца супрацьпастаўленню паняццяў "злучэнне" і "аналітычная форма", якое прыводзіцца ў граматыцы" [2, с. 72], і аналітычнымі формамі прызнаюцца толькі тыя злучэнні, якія ўваходзяць у парадыгматычны рад з сінтэтычнымі формамі. Такім чынам, апісальныя прэдыкаты з'яўляюцца па сутнасці аналітычнымі формамі прэдыкатаў аднаслоўных. Гэту думку пацвярджае і А.Я. Міхневіч: "Састаў члена сказа, выражанага сінтаксічна непадзельным словазлучэннем... з'яўляецца аналітычным выражэннем граматычнага значэння члена сказа [1, с. 12].

Дзеяслоўны кампанент у складзе апісальнага прэдыката ў працах розных даследчыкаў называецца "кампенсатарам" (Г.А. Золатава), "ідэнтыфікатарам" (Ш. Балі), "класіфікатарам" (В.А. Белашапкава). Мы,

услед за В.А. Кузьмянковой [3] і М.У. Усеваладавай [4] будзем выкарыстоўваць прапанаваны Т.В. Шмялёвай тэрмін "дзеяслоў-эксплікатар", паколькі можна назіраць "функцыянальнае адзінства з прыметнікамі і імёнамі, якія выконваюць тыя ж ролі ў апісальных прэдыкатах і дэскрыпцыях" [4, с. 57].

Пры даследванні апісальных прэдыкатаў было сабрана каля 1500 лінгвістычных адзінак (сказаў). У прааналізаваных прыкладах было выяўлена 218 дзеясловаў-эксплікатараў (для параўнання - у рускай мове было знойдзена каля 60 такіх дзеясловаў [3]). Эксплікатары аб'ядноўваюцца ў дэрывацыйныя рады паводле дзвюх прыкмет: трывання і зваротнасці. Такім чынам, адзін рад можа ўтрымліваць ад аднаго да чатырох дзеясловаў: *ажыццяўляць* — *ажыццявіць* — *ажыццяўляца* — *ажыццявіцца*. Усяго такіх дэрывацыйных радоў налічваецца 86, яны маюць рознае напаўненне. Калі разглядаць магчымыя тыпы радоў па напаўненні, то паводле чатырох прыкмет (закончанае трыванне (а), незакончанае трыванне (b), незваротны (с), зваротны (d)), то максімальна магчымая колькасць паводле камбінаторыкі - 16 (2^4), а калі не браць пад увагу пустую падсістэму (адсутнічаюць усе прыкметы, гэта значыць мноства слоў, якія не ўваходзяць у клас дзеясловаў-эксплікатараў) - 15. У маўленчых прыкладах былі выяўлены амаль усе магчымыя рады, а менавіта 13. Далей апішам колькасны склад некаторых радоў.

Рад *abcd* - самы шматлікі, усяго такіх радоў налічваецца 26, напрыклад: *здзяйсняць* — *здзяйсняцца* — *здзейсніць* — *здзейсніцца*. Сярод трохчленных радоў з чатырох магчымых было выяўлена два: *abc* - 5 радоў (напрыклад, *узводзіць* — *узводзіцца* — *узвесці*) і *acd* - 5 радоў (напрыклад, *прычыняць* — *прычыніць* — *прычыніцца*). Найбольш прадуктыўным сярод двухчленных радоў з'яўляецца мадэль *ас* - 24 рады (напрыклад, *уступаць* — *уступіць*). Поўная статыстыка па дэрывацыйных радах прадстаўлена ў табліцы 1.

Табліца 1 — Сістэма дэрывацыйных радоў дзеясловаў-эксплікатараў

Рад	Колькасць радоў	Прыклад
abcd	26	<i>праяўляць — праяўляцца — праявіць — праявіцца</i>
abc	5	<i>заключаць — заключацца — заключыць</i>
abd	0	-
acd	5	<i>трапляць — трапіць — трапіцца</i>
bcd	0	-
ab	3	<i>трымаць — трымацца</i>
ac	24	<i>спазнаваць — спазнаць</i>
ad	1	<i>уяўляць — уявіцца</i>
bc	1	<i>надавацца — надаць</i>
bd	6	<i>адбывацца — адбыцца</i>
cd	1	<i>стаць — стацца</i>
A	6	<i>аб'яўляць</i>
B	3	<i>назірацца</i>
C	3	<i>выканаць</i>
D	2	<i>з 'явіцца</i>

Такім чынам, дэрывацыйныя рады дзеясловаў-эксплікатараў прадстаўлены ў выглядзе поўнай несупярэчлівай сістэмы.

Варта спыніцца на пытанні, чаму не ўсе дэрывацыйныя рады складаюцца з чатырох дзеясловаў. Існуе рад абмежаванняў, якія накладваюцца семантыкай, дэрывацыйнымі здольнасцямі, а таксама сінтаксічнымі ўласцівасцямі дзеясловаў (у прыватнасці, валентнаснымі магчымасцямі). Так, зваротны дзеяслоў *высунуцца* ўжываецца толькі з актыўным суб'ектам і не з'яўляецца пасівам дзеяслова *высунуць*. Дзеяслоў *падводзіць* у якасці прамога аб'екта найчасцей мае адушаўлены назоўнік, а дзеяслоў *падводзіцца* ў пазіцыі прамога дапаўнення мае абмежаваную колькасць неадушаўленых назоўнікаў (*падводзіць вынік, улік, грунт, абгрунтаванне*). Трывальная пара *упадаць — упасці* не ўтварае зваротных формаў.

Дэрывацыйныя рады дзеясловаў-эксплікатараў могуць класіфікавацца паводле сваёй семантыкі. У нашым даследаванні мы выкарыстоўваем класіфікацыю М.У. Усеваладавай, зробленай для рускіх апісальных прэдыкатаў [4, с. 43-45], але адаптуем яе пад матэрыял на беларускай мове, таму што тут ёсць некаторыя адметнасці. Прыводзячы прыклады, будзем выкарыстоўваць толькі першы член дэрывацыйнага рада (звычайна гэта незваротны дзеяслоў незакончанага трывання), але маем пад увагай увесь рад. Такім чынам, вылучаюцца наступныя семантычныя групы дзеясловаў-эксплікатараў у складзе апісальных прэдыкатаў:

1. Дзеясловы актыўнага дзеяння: *ажыццяўляць, кідаць*, напрыклад: *Я абавязаны ажыццяўляць кантроль* (=кантраляваць) *за выкананнем яго загаду* (В. Быкаў).

2. Дзеясловы гукавога і маўленчага дзеяння: *аб'яўляць, раздацца*, напрыклад: *Грунтуючыся на гэтым звароце, мы аб'яўляем падзякі* (=дзякуем) *ці прэміруем супрацоўнікаў, і гэта стымулюе* ("Звязда").

3. Дзеясловы са значэннем падзей, працэсаў: *адбывацца, ісці*, напрыклад: *Затым адбываецца мадэліраванне ўмоў* (=умовы мадэліруюцца), *неабходных для яе дасягнення* (Л. Васюковіч).

4. Дзеясловы адрасаванага дзеяння: *аддаваць, удастоіць*, напрыклад: *І толькі ён паспеў падумаць пра гэта, як роўны, мёртвы голас пачаў аддаваць словы каманды* (=камандаваць) (У. Караткевіч).

5. Дзеясловы аб'ектна-арыентаванага дзеяння: *надаць, падвяргаць*, напрыклад: *Гарадоцкія ўлады мусіць вырашылі, што найбольшаму засмечванню ў горадзе будзе падвяргацца* (=засмечвацца) *цэнтральная плошча Гарадка і набылі 25 дарагіх металічных сметніц для яе*. (Л. Антонаў).

6. Дзеясловы стану: *адчуваць, быць*, напрыклад: *Давай хіба будзем есці бульбу, хоць халодную, у мяне повен чыгун, - сказаў Крамарэвіч, адчуваючы прагу* (=прагнучы) *сказаць што-небудзь добрае і ласкавае Колю Сушчэвічу* (К. Чорны).

7. Дзеясловы са значэннем інтэлектуальнага дзеяння-стану: *спазнаваць, уяўляць*, напрыклад: *Мо на вольнай дарожаньцы лепей спазнаваць адрачэнне і страх?* (=адракацца і баяцца) (Я. Янішчыц)

8. Каўзатыўныя дзеясловы: *пасяляць, узбуджаць*, напрыклад: *Самае галоўнае — пасяліць у дзецях зацікаўленасць* (=зацікавіць) *да вывучэння англійскай мовы* (інтэрнэт-сайт Шчымысліцкай сярэдняй школы).

9. Дзеясловы якаснай прыметы і ўласцівасці: *мець, праяўляць*, напрыклад: *Але што ж, мабыць, цяпер было позна праяўляць пільнасць* (=быць пільным) — *ён яго ўпусціў, дарэчы, са зброяй, бураўскім наганам у кішэні, — як бы неўзабаве не атрымаць з яго кулю ў лоб*. (В. Быкаў).

Такім чынам, як паказаў даследаваны матэрыял, дзеясловы-эксплікатары ў складзе апісальных прэдыкатаў аб'ядноўваюцца ў дэрывацыйныя рады рознага кшталту, а таксама яны з'яўляюцца неаднароднымі па сваёй смантыцы.

ЛІТАРАТУРА

1. Міхневіч, А.Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай мове / А.Я. Міхневіч. - Мн.: Навука і тэхніка, 1965. - 115 с.
2. Никитевич, В.М. Основы номинативной деривации / В.М. Никитевич. - Минск: Вышэйшая школа, 1985. - 155 с.

3. Кузьменкова, В.А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 053.05.37/ В.А. Кузьменкова; МГУ. - М., 2000. - 23 с.
4. Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной педагогической модели языка: Учебник / М.В. Всеволодова. - М.: Изд-во МГУ, 2000. - 502 с.